

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՎԱՐՔ)

Թարգմանություն հունարեն բնագրից՝ Հ. ԲԱՐԹՆԻԿՅԱՆԻ
Առաջարան և ծանոթագրուր. Ա. ՏՆՐ-ՂՆՎՈՆԻՅԱՆԻ

98. Հրավերի համաձայն ներկայացան երեք թաղավորները, այն է՝ Լաղերի, Վրաց և Աղվանից, ապա հերթականությամբ թաղավորներից հետո առաջին տեղում դտնվող Անդեղտան և Անձիտի կուսակալը, երկրորդ՝ Աղձնիքի մեծ բղնշխը, երրորդ՝ Մաղղերի կուսակալը, չորրորդ՝ աուպետության իշխանը, որը պաշտպանում էր Կովկասյան լեռների կողմերը և Ճանիքը¹³, հինգերորդ՝ Մամիկոնյանների նախարարը՝ սպարապետը, որին էին ենթարկվում Հայոց ամբողջ հեծելազորն ու հետևակը և միշտ Հայոց թաղավորի հետ էր լինում և պատերազմում նրա զորավարության էին ենթարկվում բոլոր վերահիշյալները և նրանք, որոնց մասին խոսք կլինի ստորև. վեցերորդ՝ կուսակալը այսպես կոչված Կորդվաց աշխարհի, որը գտնվում է Անդրիոկորիտների¹⁴ մոտ. յոթերորդ՝ իշխանը, Մեծ Մոփքի, որը Միջագետքի մոտ է գտնվում, ութերորդ՝ Գուղարացվոց աշխարհի առաջնորդը, որը ևս բղնշխի աստիճան ունի. իններորդ՝ Ռշտունյաց կուսակալը, տասներորդ՝ Մոկաց շահապը, տասնմեկերորդ՝ Սյունյաց ցեղապետը, տասներկուերորդ՝ Մավղեից զորավարը, տասներեքերորդ՝ [իշխան Ռուտացվոց աշխարհի, տասնև-

չորսերորդ]¹⁵ շահապը Զարավանդի և Հեր դավառի սրանք ևս գտնվում են Կորիտների մոտ. տասնհինգերորդ՝ Խորխոռունյաց նախարարը, որը որպես առաջնորդ ունի Մաղխաղության իշխանությունը, տասնվեցերորդ՝ Արծրունյաց իշխանը, Մնացած նախարարներն էլ հավաքվեցին՝ ըստ իրենց զրաված հերթականության:

99. Այս տասնվեց մեծամեծները, որոնք մեկ առ մեկ թվարկվեցին և հիշատակվեցին իրենց ունեցած աստիճաններով, հրաման ստացան պատրաստ լինել ճանապարհորդության համար:

100. Երբ բոլորը հավաքվեցին, Տրդատ թաղավորն ասաց նրանց. «Ո՛վ թաղավորներ, կուսակալներ, իշխաններ, նախարարներ. դուք իմացել եք այս սուրբ մարդու և սուրբ կույսերի հանդեպ մեր զործած արարքների մասին: Մենք խաբված էինք կորսության մոլորությամբ, անլեզու կուռքեր էինք պաշտում և չարչարում էինք կենդանի Աստուծո սպասավորներին: Աստված ցանկացավ շարշարել և պատմել մեզ՝ մեր իսկ կողմից պաշտվող զների միջոցով, իսկ մեր կողմից մահվան վտանդներին ենթարկված մարդուն փրկեց, նա մեզ ուղղեց զեպի ճշմարտության ճանապարհը»:

101. Նա մեկ առ մեկ պատմեց բոլոր տեղի ունեցածի մասին և հարցրեց թաղավորներին՝ ինչ անել: Բոլորը երկուդով և հրճվանքով լի զոչում էին պատրաստակամությամբ հպատակվել Գրիգորին, հետևել նրա

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1966 թվականի է-ից և Ը-ից:

¹³ Բնագրում՝ Դճուտ:

¹⁴ Անդրիոկորիտ (Աνδριοκωριτων) և Կորիտ (Κοριθων) տեղանունները մնում են ստուգման կարող: Հավանաբար պետք է կապ ունենան Կորիք, Կորձայք, Կորդուք տեղանունների հետ (Documents, p. 219—220):

¹⁵ Փակագծերի մեջ եղած բառերը հայկական Աղաթանգեղոսից են վերցված, քանի որ հունական Վարքը այս տեղում անընթեռնելի է: Արաբական Վարքը նույնպես ունի ռեբեթասաներորդ՝ իշխան Ռուտաց, չորեքսասաներորդ...» (Մկրտություն, էջ 49):

113. Այսպես, ամեն տեղ շրջելով, նրանք քրիստոնեական հավատքի հիմքն էին դնում: Ուրոքը շտապում էին նրանց մոտ, և՛ որովհետև վախենում էին թաղավորից, և՛ տեսնելով Գրիգորի գործած հրաշքները: Քանզի նա ճառով և աղոթքով կործանում էր կուռքերի տաճարները, բուժում էր երկարամյա արատներով տառապող և իր մոտ բերվող հիվանդներին:

114. Իսկ Տրդատ թագավորը չէր զազարում յուրաքանչյուր շրջանում անձամբ քարոզելուց, նախկին ամբարշտությունն ու զավանանքը պիղծ և անսուրբ անվանելով: [Պատմում էր] իր և իր մեծամեծների ստացած պատմի մասին, ապա նաև թունավոր և ամենասարսափելի օձերով լի վիրապից Աստուծո կողմից փրկված Գրիգորից բուժվելու մասին:

115. Նրանք հասան նաև Դերջան գավառի Ռադայառիճ գյուղը, որտեղ [Գրիգորը] կործանեց Դիոնիսոսի տաճարը և հողեղոր վարդապետությանը բոլորին համոզեց հրաժարվել կուռքաշտության մոլորությունից և դիմել ճշմարիտ աստվածաձևությունը:

116. Այնուհետև Տրդատը շտապեց ղեպի Այրարատ նահանգը, թաղուհու, քրոջ և մնացած մեծամեծների հետ՝ քահանայի հարցի շուրջը խորհրդակցելու համար, ո՛վ պետք է հովվություն անի և իրենց մկրտի: Նա սուրբ Գրիգորի հետ հասավ վերոհիշյալ Այրարատ նահանգի վաղարշապատ քաղաքը և խորհրդակցելով բոլորի հետ, ասաց.

117. «Եկե՛ք ուրեմն առաջադրենք նրան, ով մեզ առաջնորդեց ղեպի կենաց ճանապարհը, ցույց տվեց ճշմարտության լուսատուն և փրկեց մեզ մոլ ու խավար ստրկությունից: Շտապենք նրան տալու պատիվը քահանայության, որպեսզի արժանանանք Քրիստոսի մկրտության և սուրբ հաղորդության, քանզի վառվում են հողիները մեր, ունենդրած լինելով Գրիգորի վարդապետությունը, բայց մենք հուզմունքի մեջ ենք, քանզի ղեռ չենք արժանացել կատարելուն:

118. Սուրբ Գրիգորն ասում է նրանց. «Ես ի վիճակի չեմ նման բեռ կրելու և միջնորդ դառնալու կենդանի Աստուծո և մարդկանց միջև:

119. Նրանք պատասխանեցին նրան. «Դու, ով այսքա՛ն և նման հրաշքներ գործեցիր, ով քո սուրբ վարդապետության և իմաստուն ու քաղցրազույն խոսքերով մեզ ճշմարիտ հավատքի մեջ ամրապնդեցիր, ինչպե՛ս չես կարող լինել միջնորդը Աստուծո և մարդկանց: Մենք արդեն փորձով դիտենք՝ ինչ որ դու խնդրում ես կենդանի Աստուծոց, կատարվում է:

120. Նա շարունակ մեղմում էր, երբ վրա հասավ երեկոն և թագավորական ընթրիքից հետո ամեն մեկը զնաց իր տեղը: Եվ ահա փայլակի նման մի հրեշտակ երևաց թագավորին, ասելով այսպես. «Երբ քարի և ճշմարիտ ճանապարհի վրա ես, Տրդատ, փութա՛ ուրեմն կատարելու քո մտադրությունը: Նա, ով ամբապնդեց ձեզ (հավատքի մեջ), նա՛ էլ ձեր վրա կկատարի երրորդության խորհուրդը: Շտապ կարգով Գրիգորին տվեք քահանայության վիճակը, ուղարկելով նրան Կեսաբիա, որտեղ որ ուսանել էր խոսքը ճշմարտության և ստացել իր ամբողջ կրթությունը: Ես Գրիգորին էլ կ՛աշտնվեմ, որպեսզի շնորհի քո առաջարկը:

121. Թագավորը շուտ վախեցած հրամայեց բոլորին հավաքվել: Նույն հրեշտակը Գրիգորին հայտնվեց և ասաց. «Զհամարձակվե՛ն հակաճառել Տրդատին, ո՛վ Գրիգոր, երբ նա առաջարկի քեզ հովվել մոլորիդին, որ քո՛ կողմից և քո՛ համբերությամբ փրկվեցա՛:

122. Առավոտյան բոլորը հավաքվեցին թագավորի մոտ. կանչվեց նաև սուրբ Դերիգորը: Թագավորը բոլորին պատմեց սարսափելի տեսիլքի մասին, այն մասին, որ ինքը արժանի դարձավ երազում տեսնել հրեշտակի. ժողովուրդը ուրախացավ, նաև սարսափեց, երբ թագավորն ասաց, թե հրեշտակը Գրիգորին ասաց համաձայնվել և իր՝ Տրդատի խոսքերին չհակաճառելու: Նա շտապում էր վերջնականապես ի կատար ածել իր մտադրությունը: Սուրբ Գրիգորը ևս պատմեց իր տեսիլքի մասին և հաստատեց թագավորի պատմած տեսիլքն ու ասաց. «Թող լինի այնպես, ինչպես Տերն է կամենում և զուրքա՛:

123. Մեծամեծները պատրաստվեցին սուրբ Գրիգորի հետ ղեպ վեհաբիա, իսկ թագավորը նրան տրամադրեց բազում նվերներ և զրամական միջոցներ, նվերներ և հայրապետի և սուրբ եկեղեցու մյուս սպասավորներին հանձնելու համար, ինչպես նաև իշխանավորներին, իսկ զրամը՝ իրենց ճանապարհածախսի և Կեսաբիայում ապրելու համար: Մեծամեծները ևս իրենց հետ վերցրին բազում զրամ և նվերներ:

124. Վերոհիշյալ մեծամեծները սուրբ Գրիգորին նստեցրին թանկագին քարերով ազդեցված արքունուկան ոսկեպատ կառքի վրա և սրբի հետ ճանապարհ ընկան ղեպի Կեսաբիա: Խոմբը զլխավորում էր Մամիկոնեից նախարարը, ամբողջ Հայաստանի սպարապետը: Նա ումանց առանձնացրել էր և նախօրոք ուղարկել տարբեր տեղեր և վայրեր՝ անհրաժեշտ նախապատրաստությունը տեսնելու, քանզի մեծամեծներին հետևելու էին երեք ըլուր հեծյալներ, բացի զրանից նաև բազում հետևակներ, որոնք սպասարկում էին նրանց:

125. Բոլոր գյուղերի տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ, լսելով Քրիստոսի վեհ Գրիգորի Կեսաբիա ղեպելու մասին՝ աստվածաձևություն և կամ հայոց ժողովրդին հովվելու հարցի կապակցությամբ, դիմավորելու էին զնում մոմերով, նույնպես և քահանաները զուրս էին զալիս սրբին ընդառաջ, օրհնելով և փառաբանելով Աստուծուն:

126. Սերաստացվող եպիսկոպոսը իր ամբողջ սրբաներ հողեղորականության խնդրում էր սրբին (և ուղեկցողներին), որ բազում օրեր մնան իրենց քաղաքում: Նրանք խոստացան այդ անել իրենց վերադարձին և ընդամենը երկու օր մնալով այնտեղ, շարժվեցին ղեպի Կեսաբիա:

127. Համբավը ավելի շուտ էր տեղ հասնում, քան այն մարդիկ, որոնք առաջից էին զնում պետք եղածը նախապատրաստելու համար. գյուղերի ու տղարակների մարդիկ՝ զուրս էին զալիս ընդդեմ հանդիման, դարձանում եղելության վրա ու զոհություն էին հայտնում Աստուծո, որ իրենց փրկեց ամբարիշտ զավանանքից:

128. Հասնելով Կեսաբիայի մոտակայքը, մարդ ուղարկեցին հայտնելու Ղեռնդիոս արքեպիսկոպոսին, ինչպես և քաղաքի իշխանին, հարցնելով նաև, թե ուր

պետք է իրենք իշխանեն և իրենց ծախսերի համար ուղարկեցին բազում ոսկի:

129. Սուրբ Հայրապետը, ապա նրա հետ նաև քաղաքի իշխանը և մնացած քաղաքացիք, իմանալով այդ մասին, շատ ուրախացան և ամեն ինչ նախապատրաստեցին նրանց սպասարկելու համար. նրանք կարգադրեցին, որ մեծամեծներից յուրաքանչյուրը բնակվի մեծ տներից մեկում, իսկ սուրբ Գրիգորին հատկացվեց եպիսկոպոսարանի շենքը:

130. Բոլոր քաղաքացիք մեծ ու փոքր իրենց կանանցով ու երեխաներով քաղաքի իշխանի հետ միասին նրանց դիմավորեցին քաղաքից դուրս չորս մղոն հեռավորության վրա, ողջունեցին սրբին, երբ նա իջավ թաղավորական կառքից: Այդ ամենը նրանք մեծ ուրախությամբ արեցին, և այնուհետև մտան քաղաք:

131. Երբ բոլորը հասան եկեղեցու մոտ, նրանց դիմավորեց Ղևոնդիոս արքեպիսկոպոսը՝ բոլոր քահանայապետներով և ողջազուրկելով սուրբ Գրիգորի և բոլոր տասնվեց մեծամեծների հետ, քաղաքացիներով և մեծամեծներով մտավ եկեղեցի և եպիսկոպոսարանում աղոթելուց հետո (...) նա նրանցից ամեն ինչ իմացավ, վարդապետեց նրանց աստվածածնությունը և ճանապարհը, այնուհետև մեծամեծներին և վկա Գրիգորին ընթրիքի հրավիրեց, իսկ մյուսներին արձակեց զնալ յուրաքանչյուրն իրեն հատկացված բնակարանը:

132. Ամբողջ քաղաքում սրբի զալստյան և այնքան ժողովրդի փրկության առթիվ ուրախություն էր, հրավառություն, (Գրիգորի) կնոջ մեծավորներն ու բարեկամները, բացի զրանից (որդիներին) դաստիարակները շատ ուրախացան և միշտ սրբի հետ էին:

133. Արքեպիսկոպոս Ղևոնդիոսը ունեցող ուղարկեց մինչև Բյութանիայի Փաղկեղոն (քաղաքը) իրեն եկեղեցի և եպիսկոպոսներին և մետրապոլիտներին հրավիրելու. երբ եպիսկոպոսներն ու մետրապոլիտները հավաքվեցին՝ թվով քսան հոգի, նրանց տրվեց Տրդատ թագավորի նամակը, որն ուներ հետևյալ բովանդակությունը.

134. «Տրդատ թագավորը Հայոց Մեծաց, իմ կենակից Աշխեն թագուհի, քույր հոսրովիդուխտ և համայն Հայաստան առ Կապադովկիայի հովվապետ արքեպիսկոպոսն, ամբողջ սուրբ կղերն, մեծափառ իշխանները և համայն քրիստոնյաներին, Դիմում եմ մեծ սիրով ու խոնարհամտությամբ. ով երևելադույններ, դուք, որ կենդանի Աստուծո միջոցով բուժվում եք հիվանդներին, պետք է քարոզեք, վարդապետեք և հանգամանորեն շարադրեք Աստուծո մարդասիրական ուսմունքը, որ մեղ է հասել:

135. «Անցյալում մեղ պատել էր մթին և խավար մշուշը և ի վիճակի չէինք ճանաչել կենդանի Աստուծուն, հայացքը հարել արեգակին արդարության. մենք գտնվում էինք կոպակաշտության մոլորության մեջ, որ ավանդ էինք ստացել մեր հայրերից, որի պատճառով խորշում էինք յուրաքանչյուրից, ով մեր գավառակիցը չէր և՛ շարժարտում նրան, իսկ մարդասեր Աստվածը, ցանկանալով մեզ տանել ճշմարիտ ճանապարհով, մեղ ուղարկեց սուրբ վկաներ, որպեսզի նրանք ևս եկեղեցիներով մեր պատճառած շարժարաններին, դառ-

նան Քրիստոսի մարտիրոսներ, իսկ մենք՝ ճանաչենք միակ Աստծուն:

136. «Այս Գրիգորին, այն պատճառով, որ նա շուրջն շուրջն ամենապիղծ խորհրդին՝ զո՛ւ մատուցել կուրքերին, մենք ամեն տեսակի շարժարանների նկատմամբ, բայց ի վերջո չկարողանալով դիմանալ նրա համբերությանը, ամենազաւան մահապատմի դատապարտեցինք, նետեցինք այն վիրապը, որտեղ գտնվում էին թռչնավոր սողուններ և օձեր, վիրապ, որ այլ շարժողո՞ւններ էին նետվել: Նա հատակին չհասած մեռել, տեղն ու տեղը իրենց հողին ավանդել, չկարողանալով դիմանալ օձերի սուղոցին: Բայց նա շնորհիվ Աստուծո տառնչի՞նք տարի անվնաս մնաց, սրպեսզի նրա վարդապետության միջոցով մենք փրկվենք:

137. «Հոռմայեցիների կայսր Դիոկլետիանոսի մոտից, Հոռմ մեծ քաղաքից փախուստի դիմեցին սուրբ կույսեր, որոնց մասին Դիոկլետիանոսը մեղ նամակով հայտնեց: Մենք նրանց բռնեցինք, բայց երբ չկարողացանք բնդունել տալ մեր մոլորությունը, բազում շարժարանների նկատմամբ, սպանեցինք:

138. «Բայց ի վերջո Քրիստոսը որոշեց իր ցասումով մեղ մարդասեր դարձնել, ինձ, թագավորիս հանձնեց մեր կողմից պաշտվող դեբերին, և վայրի դադանի կերպարանափոխեց: Մեր մեծամեծներն ու սպասավորները պատառոտում էին իրենց հանդերձները, իրենց միսն էին ուտում:

139. «Այդ մասին մեկ առ մեկ կպատմեն մի, կողմից ուղարկված մեծամեծները, որոնք պետք է ուղեկցեն մարտիրոս Գրիգորին, ով իմ քրոջ տեսած տեսիլքի պատճառով աղատվեց վիրապից և դուրս գալով բուժեց մեր արատները, վարդապետեց ամուր կանդենի ուղղափառ հավատքի մեջ, ճանաչել կենդանի Աստծուն, Որդուն և Սուրբ Հոգուն:

140. «Մենք նպատակահարմար դատեք նրան հովիվ նշանակել, բայց այդ ոչ մի կերպ չարեցինք: Ինձ՝ անարժանիս փայլատակող մի հրեշտակ երևաց, փութացրեց այդ անել, ասաց նաև, որ (Գրիգորին) ես, կհայտնվի որպեսզի նա շմերժի, ավելացնելով, որ ձեռնարկվելու համար պետք է զնա այնտեղ, որտեղ նա սովորել է սուրբ Գիրքը:

141. «Մենք խնդրում ենք, որ քո սուրբ ձեռնադրությամբ նա դառնա քահանա ու հովիվ և ուղարկված մեծամեծներով նրան արձակիր: Մենք դարձանք այնքան ջերմեռանդ, որ շարժեցինք կուրքերը, կործանեցինք տաճարները. վկա Գրիգորն ամենուրեք խաչեր է կանգնեցնում՝ կառուցվելիք եկեղեցիների տեղերը նշանակելով:

142. «Փո սրբազնությունը՝ սուրբ հոգևորականներով և ձեր ամբողջ քրիստոսասեր ժողովրդով, աղոթեցեք մեղ համար, շտապ կարգով ի կատար ածեք մեր խնդրանքը, որպեսզի մենք ևս կատարելության արժանանանք, և ստանալով բարի և փրկիչ Քրիստոսի մկրտությունն ու շնորհքը ձեր բանավոր հոտին մաս կազմենք: Ո՛րջ լերուք սրբազնադույններ՝ ձեր սրբազան կղերով, միժամափառ իշխանավորներով և ամբողջ ժողովրդով:

143. Սուրբ Ղևոնդիոսը Կեսարիա բաղարի բոլոր բնակիչների հետ շատ ուրախացավ և շտապեց հողալու հյուրընկալել վկա Գրիգորին և մեծամեծներին, որոնք սրբազնագույն եկեղեցիներին նվիրարևում էին ոսկյա և արծաթյա սպասներ։ Մեծամեծները նման նվերներ բերել էին նաև իրենց տներին և սեփական հայրենիքի ամենաթանկագին իրերը նվիրարևում էին ոչ միայն սուրբ տներին, այլև քաղաքի իշխաններին։

144. Կեսարիա քաղաքը մեծ երանության մեջ էր, որովհետև բնգունել էր մի վկայի, որովհետև այսքան և այսպիսի մարդիկ հարեցին Աստուծո սուրբ եկեղեցուն, աղատվեցին մոլորությունից և կործանումից, վերադարձան կենդանի Աստծուն, քանզի այսքան հեթանոսներ սուրբ Գրիգորի համբերությամբ և վարդապետությամբ փրկվեցին։

145. Սրբազնագույն եպիսկոպոսները սրբազնագույն հայրապետ Ղևոնդիոսի հետ հավաքվեցին, մտան սուրբ եկեղեցին, սրբին բնա բարձրացրին և բացելով սուրբ ավետարանը դրին վկա և խոստովանող Գրիգորի վրա, նրանք բոլորը իրենց սուրբ ձեռքերը դրին նրա վրա և կարդացին բնգունված աղոթքը, ապա նրա ուսին դրեցին եմփոռներ և ասացին. «Արժանի, արժանի, արժանի»։ Նրանք պատարակեցին, ընթերցելով սուրբ ավետարանի ընթերցվածքը, օնս եմ հովիվը բարեհաջարությունով։ Սաղմոսերգությունից հետո բոլորը ողջունում էին վկային։

146. Բոլոր եպիսկոպոսները և իշխանավորները, Կեսարիայի երեկագույն մարդիկ և մնացած ժողովուրդը՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, նրանց բաղում օրեր հյուրընկալելուց հետո, ջահերով և մոմերով, փառավորելով (Աստծուն) ճանապարհեցին մինչև քաղաքից դուրս։

147. Արքեպիսկոպոս սուրբ Ղևոնդիոսը սուրբ Գրիգորի խնդրանքը տվեց սուրբ Կարապետ և Մկրտիչ Հովհաննեսի մասունքներից, ինչպես նաև պատասխան նամակ և մյուս եպիսկոպոսների հետ համբուրեց նրան։ Ապա նստեցնելով թաղավորական կառքը, հրաժեշտ տվին, իսկ իրենք վերադարձան քաղաք, կատարված իրողության վրա դարձացած և բնգանրական եկեղեցուն միացած ժողովրդի համար ուրախացած։

148. Հայրապետի կողմից դրված նամակի բովանդակությունը հետևյալն էր. «Ընդ Տրդատ թագավոր Հայոց Մեծաց, Աշխեն թագուհի, Խորոյիկուխտ և համայն ժողովուրդ, խաղաղություն կենդանի Աստծուց, Տեր Հիսուս Քրիստոսից և Սուրբ Հոգուց, Ղևոնդիոս արքեպիսկոպոս Մեծ Կեսարիայի, ողջուն (Դուք) տանջվածներդ ու (ճշմարտության) իմացության եկողներդ, մոլորյալներդ, որ դտնվեցիք, մեռածներդ, որ կյանք ստացաք, միշտ ուրախ և երջանիկ եղեք, որ մարտիրոսներին ձեր կողմից պատճառած շարժարանքներով և անցյալում ձեր ստացած պատժով եկաք ճշմարտության իմացությանը։

149. «Մենք ձեր նամակներից և ուղարկված մարդկանցից ամեն ինչ իմացանք, փառավորեցինք շնորհք Քրիստոսի, որ փայլատակեց սուրբ կույսերի միջոցով, կույսեր, որոնց դուք սպանեցիք, երբ զեն մոլորության մեջ էիք, և որոնք ժառանգեցին կյանքը հավիտենա-

կան։ Նաև սուրբ Գրիգորի միջոցով, որ եկեղեցիներից այնքան և այնպիսի շարժարաններին, Գրիգորի, որ մանուկ հասակից դաստիարակվելով աստվածաշնորհության ոգով, բարվո իմացությունն ստացավ, սուրբ լեց Աստվածաշունչը դրեցի։ Ձեր մեջ լինելով, նա հավատարիմ մնաց Քրիստոսի հավատարին, և րոտ Առաքյալի¹⁸, ընթացքը կատարելով, հաղթանակներ տարավ, իր վարդապետությամբ ձեր մեջ տարածեց շնորհքն Աստուծո և դասվեց Աստուծո բնտրյալների դասը։

150. «Մեր խոնարհությունը ձեր խնդրանքի համուձայն նրան շնորհեց քահանայության պատիվը, նրան, ում նախապես դիմել էր Սուրբ Հոգին ձեզ [հավատարի մեզ] ամրապնդելու համար և նա կարծես քահանա լինեք ամեն ինչ արեց ձեզ համար։ Բնգունեք ուղիմն հովիվն բարի և ուսուցչին իմաստուն՝ քահանայապետին։

151. «Իսկ մենք անվերջ կաղոթենք, որպեսզի դուք անսասան մնաք ուղիղ հավատքի մեջ, սիրեն Աստծուն, եկեղեցիների քահանայապետին, որ ձեզ է պարզել շնորհիվ Քրիստոսի։ Այդպիսով դուք սիրելի կլինեք մեզ «դի ևս թեպետ և մարմնով մեկուսի եմ, սակայն հողում մերձ եմ»¹⁹։ Աստվածք բարի և միաձին Որդին՝ Սուրբ Հոգու միջոցով անխռով պահեք ձեր միտքը, առողջ հողով և մարմնով իր խաղաղության մեջ։

152. Նրանք հրճվանքով դուրս եկան (Կեսարիայից) և հասնելով սերաստացվող դավաոր, Տրիդիա կոչված վայրը, վրաններ խվեցին և հանգստացան, քանզի շուրջեցին որե՛կ մեկին ձանձրույթ պատճառել՝ դյուրում կամ աղաքակությամբ, իսկ բոլոր սերաստացիք իրենց սրբազան եպիսկոպոս Պետրոսի²⁰ և իշխանի հետ միասին դիմավորեցին նրանց և մեծ ուրախությամբ քաղաք մտցրին։

153. Քաղաքացիների խնդրանքով նրանք այնտեղ մնացին վեց օր և ապա շարժվեցին դեպի իրենց երկիրը։ Սուրբ Գրիգորը իր հետ վերցրեց երեցներ և մենակյացներ, որպեսզի փեճակեցուցացն նրանց հայոց եկեղեցում։ Նա հայրապետ Ղևոնդիոսի կողմից ուներ նաև բնգանրական թղթեր, հասցեատրված սրբազան եպիսկոպոս Պետրոսին, որպեսզի սուրբ կանոնների համաձայն իրեն աթոռակալ նշանակեն։

154. Նրբ բոլորը հասան Մեծ Հայք երկիրը, ամեն տեղից շտապում էին նրանց դիմավորելու (Գրիգորը) յուրաքանչյուր քաղաքում, որտեղ խաչեր էր կանգնեցրել նորակառույց եկեղեցիներ գտավ։ Պատարաղ մատուցելով նրանք շարժվեցին դեպի Տաուն երկիրը։

155. Հասնելով Աշտիշատ դյուրը, թաղավորական կառքը, որի վրա էին նստած սուրբ Գրիգորը և սրբազան Պետրոսը իրենց հետ ունենալով փառավորյալ մկրտիչ Հովհաննեսի և սուրբ Աթանազիոսի սուրբ մասունքները, մի վայրում կանգ առավ, իմանալով, որ սրբերը (Մկրտիչն ու Աթանազիոսը) ուղում են այդ

¹⁸ Բ ՏԻՄ. Դ 7։

¹⁹ Ա Կորնթ. Ե 3։

²⁰ Սերաստիայի Պետրոս եպիսկոպոսը հիշվում է նաև այլ տեղերում։ Պետք է տարբերել այս Պետրոսին նույնպես Սերաստիայում ապրած մյուս Պետրոսից (Document 229—230)։

վարում բնակվել, (Գրիգորը) մեծամեծներին հրաման տվեց կառուցել սուրբ Հովհաննեսի եկեղեցին, Նրբ սկսվեց մարգարեանոցի կառուցումը, նրանք իշան կառքից և Աշտիշատ գյուղում հաստատվեցին:

156. Մի բարձր տեղում էր գտնվում Ափրդիտեի տաճարը, [Գրիգորն ու Պետրոսը] հրամայեցին մեծամեծներին իրենց թիկնապահներով և կացիներ կրող գյուղացիների բազմությամբ գնան ու կործանեն այն, Ռայց նրանք գնալով այնտեղ, շխարդացան ոչ մուտքերը գտնել, ոչ էլ պատերը քանգել:

157. Սուրբ Գրիգորը լսելով այգ, վերցրեց պատվական և կենարար խաչը և ըստ իր սովորության շտապեց տաճարի դիմաց գտնվող վայրը, որտեղ ծուներ գնելով սկսեց աղոթել, Քամիներ բարձրացան, քարերն ու տանիքի գերանները, սպասքը ու տաճարի սպասավորները օդ բարձրացան և մի հեռավոր ձորում թափվեցին:

158. Սրբադան Պետրոսը, որ սուրբ Գրիգորի հետ էր, տեսնելով այգ ապշեց, իսկ մեծամեծները ուրախությամբ վերագործան և խնդրում էին մկրտվել (Գրիգորը) այնտեղ թաղեց սրբերի, այն է կարապետ ու մկրտիչ (Հովհաննեսի) և վկա Աթանազիոսի (մասունքները), նստավ առաքելական աթոռին և բոլոր մեծամեծներին՝ կանանցով և երեխաներով մկրտեց:

159. Տրդատ թագավորը, թագուհի Աշխենի և իր քույր Խոսրովիդուխտի, ապա նաև վրաց, լազերի և աղվաից թագավորների, ցեղապետների և նախարարների հետ, դիմավորեց սուրբ Գրիգորին: Նա ողջունեց նրան, ինչպես և սրբազան Պետրոսին, ընդունեց բոլոր մեծամեծներին. նա ընդունեց նաև սրբազնագույն հայրապետ Ղեոնգիոսի սրբազան նամակը ու ընթերցեց. նա հունական և հռոմեական շատ բարձր կրթություն էր ստացել, եղել էր փիլիսոփայական դպրոցներում, երբ ծառայում էր հռոմեացի զորավար և հյուպատոս Լիկիանոսի մոտ: Նա Ղեոնգիոսի նամակը հունարենից հայերեն թարգմանեց: Բոլոր ունկնդիրները մեծ ցանկությամբ ունեցան արժանանալու սուրբ մկրտության և մասնակից դառնալ անարատ հաղորդության:

160. Սուրբ Գրիգորը և թագավորը բազում նվերներ տվեցին սրբազան Պետրոսին և ճանապարհեցին:

161. Իսկ սուրբ Գրիգորը նորից սկսեց հոգևոր վարդապետությունը և ուսուցանում էր ժողովրդին ճշմարիտ խոսքը: Նա նրանց առաջարկեց երեսուն օր պաս պահել, պարապել հավատքի ուսմամբ և ահա այգ սահմանված օրերը լրանալուց հետո խոստացավ մկրտել:

162. Թագավորն ու մեծամեծները արեցին այն, ինչ որ նա ասաց և իրենց հարաբերություններում այլևս չէին վարվում համաձայն իրենց գրաված դիրքի. հասարակ մարդիկ և թագավորները իրար էին հարաբերվում ինչպես հավասարը հավասարի հետ:

163. Իսկ սուրբ Գրիգորը փութաց Բագավանում եկեղեցի կառուցել. նա իրեն նվիրեց աղոթքների և (Աստծուն) պաղատելուն, մաղթելով, որ ժողովուրդը (ամուր) մնա նրա ավանդված հավատքի մեջ: Նա ամենաբարեպաշտ երեցների և մենակյացների հետ եկեղեցիներ էր հիմնադրում, սուրբ Գրգին քաջածանոթ մարդկանց քահանա էր նշանակում, ոմանց

ուղարկում էր վրաց և լազերի երկիրը, իսկ ուրիշներին՝ Աղվանք:

164. Երբ երեսուն օրը լրացավ, (Գրիգորը), երեցները և ամբողջ կղերը ողջ ժողովրդին բերեցին Արածանի գետը, թագավորական Բագավան գյուղին մոտ: Նրանք շուրջ երեսուն յոթ բյուր մարդ էին. նրանց թվում նաև Տրդատ թագավորը, լազերի, վրաց և Աղվանից թագավորները և մեծամեծները, կուսակալներ նախարարներ և ցեղապետներ. նրանց ամբողջ դորքը, մեծաթիվ սպասավորությունը, կանայք, տղամարդիկ և երեխաներ:

165. Այնուհետև զետի մեջտեղում երկարացրին վարագույրներ և ծածկույթներ, որպեսզի թագուհիները և բոլոր կանայք ծածկույթների տակ իշեն մկրտության ավազանը (Տրդատը) հրամայեց անցյալում մկրտված մեծամեծներին ու նրանց կանանց սրբի և նրա հետ եղող քահանաների մոտ բերվող մարդկանց սպասարկեն, տղամարդիկ՝ տղամարդկանց, իսկ կանայք՝ կանանց:

166. Սրբ բոլորը զետի ափին հանեցին իրենց հանգերձները նախ և առաջ թագավորը, ապա մնացած մեծամեծները, (Գրիգորը) մյուսոն քսեց նրանց և յուրաքանչյուրին խաչակնքեց:

167. Նա վերցրեց մյուսոն ու յուր և զետը թափվեց, խաչի նշանն անելով: Տեղի ունեցավ սքանչելի հրաշք. զետը ետ դարձավ ու խաղաղվեց, հոսանքը կանդ առավ, (Գրիգորը) մարդկանց իշեցնում էր սրբացված ջուրը յուրաքանչյուրի վրա դնելով իր ձեռքերը և մկրտելով հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվոյն Սրբու Բոլոր մարդկանց նկատմամբ նույն րանն էին անում նաև մյուս քահանաները: Ջրի մեջտեղում երեսաց խաչաձև սյուն հրեղեն, Բոլորը տեսնելով ջրերի սանձահարումը և հրեղեն սյունը, ապշեցին և մեծ երկյուղի մեջ էին ու առավել ևս ամրապնդվեցին ուղղափառ հավատքի մեջ:

168. Ջրից դուրս գալով, ամեն մեկը պայծառ հանգերձներ հագավ. նրանք մեծ ուրախությամբ պատմում էին սկզբից կատարված հրաշքների մասին և այն մասին, ինչ ջրի վրա տեղի ունեցավ: Այնուհետև բոլորը սրբի և քահանաների հետ Աստծուն փառաբանելով, մոմերով և ջահերով գնացին Բագավանում կառուցված եկեղեցին: Այնտեղ նրանք պատարագ մատուցեցին և սուրբ հաղորդություն ստացան, Ամեն մեկը խնդրում էր սուրբ հաղորդություն (մասնակից լինել):

169. Այնուհետև թագավորն ու սուրբը փութացին քրիստոնյաների հավատքին բերել նախկին կռապաշտ քրմերին: Սրանք անցյալում Հունաստանից էին բեր-

²¹ Հետաքրքրական է Հայաստանի քրմերի Հունաստանից բերված լինելու փաստը: Այս մասին հայկական Աղաթանգեղոսը շուրջ, իսկ արաբական Վարքը նշում է, որ «ետքա եկեալ էին յաշխարհէն Ադիթ (ալ-Ադիա) ի սպասատրել տաճարաց կողմ...»: Նորահայտ հունական Վարքը հնարավորություն է տալիս արաբական ձեռ ճիշտ ընթերցելու՝ Ալադիա, որպես *Ἰδαίτες (Հունաց, Հունաստանի) բառի աղավաղումը:

Documents, p. 212):

վել սպասարկելու տաճարներում²¹, և դաստիարակված լին հեթանոսական հավատքի՝ ոգով. պարտվելով սուրբ վարդապետությունից, նրանք բոլորից հետո ընդունեցին քրիստոնեական հավատքը (Գրիգորը)՝ սուրբ գիրքը սովորեցրեց նաև քրմերի երեխաներին:

170. Սուրբ Գրիգորը եպիսկոպոսներ և երեցներ ձեռնադրեց և ուղարկեց Մեծ Հայքի բոլոր շրջանները՝ Սևրաստացվոց երկիր ուղարկեց Իրինարքոս անվամբ երեցին և վանահորը: Այս Իրինարքոսը շատ համեստ մարդ էր և զովելի կյանք էր վարում: Նա քաջատեղյակ էր սուրբ Գրոց, Քառասուն (մարտիրոսաց) մասունքների գլուխը՝ ժամանակ Սևրաստիայի եպիսկոպոսի պաշտոնն ունեցողի սարկավազն էր և (այժմ արդեն) ալեհներ էր: Լազերի երկիրն (ուղարկվեց) Սոփրոնիոսը. սա ես երեց էր՝ կապաղովկացի և սրբին հարողներից: Նրան (Գրիգորը) եպիսկոպոս ձեռնադրեց և ուղարկեց: Իսկ Աղվանք ուղարկվեց մի սրբազան մարդ՝ Թովման, որը ծագումով Սատաղ փոքր քաղաքից էր: Սուրբ Գրոց քաջածանոթ նման շատ մարդիկ էին հարել [Գրիգորին]:

171. Այդ նույն ձևով նաև Անդեղոտուն, Աղձնիք, Մեծ Սոփք, Փոքր Սոփք, Հաշտյանք, Սյունիք, Արծն, Մուկաց երկիր և Մարդապետական, բոլոր իշխանություններում և նահանգներում եպիսկոպոսներ նշանակեց և ուղարկեց այնտեղ իրենց իշխանների հետ: Բոլոր թագավորներն ու կուսակալները մեծ ուրախությամբ իրենց վիճակված քահանաներով շտապում էին զեպի իրենց երկիրը՝ եկեղեցիներ հիմնադրելու և վկայարաններ կառուցելու համար:

172. (Գրիգորը) շտապում էր Մեծ Հայքի այլ շրջաններում ևս եպիսկոպոսներ նշանակել, Աղբիսանոսին՝ Բազրեանդում և Արածանի գետի մոտ ապրող բնակիչների համար. սա նախկինում քուրմ էր, բայց անցնելով ճշմարիտ հավատքի և աստվածածանոթության կողմը, իր մեծ առաքիլության մեջ և համեստությամբ արժանացավ առաքելական աթոռին (Գրիգորը) որպես եպիսկոպոս Բասեն ուղարկեց Ուլթաղիոսին, Բասիոսին՝ Կոտայք, Մովսեսին՝ Եկեղյաց գավառ և Դեբեդան, Նվսերիոսին՝ Դարանաղյաց գավառը, Հովհաննեսին՝ Կարեն գավառը, Աղապիոսին՝ Սպեր, նահանգի իշխան սպարապետի²² հետ միասին, Աղբիոսին՝ սպարապետական տունը, որը պատկանում էր Մամիկոնյանների տոհմին: Սրանք իրենց նախարարի՝ մեծ գորավարի և սպարապետի հետ միասին միշտ թագավորի հետ էին, զորա համար էլ սուրբ Գրիգորը հրամայեց, որ Աղբիոսը միշտ թագավորի մոտ լինի և իր, [Գրիգորի] տեղը գրավի մշտական քարոզչության և վարդապետության, գրավի մշտական քարոզչության և վարդապետության, կրթության էր ստացել և քաջածանոթ էր Աստվածաշունչ գրքերին: Նա Տարոնի և Տայքի եպիսկոպոսն էր: Արտիթանին (Գրիգորը) եպիսկոպոս ձեռնադրեց և հուրխոռոնյաց նախարարի հետ Մաղխազաց (գավառն) ուղարկեց. Արաուկանին՝ Շիրակ, Անտիոքոսին՝ Կորդ-

վաց աշխարհը, Տիրիկիոսին՝ Վանանդացվոց, Աբեղյանց և Գարեգյանց (երկիրը): Մի ուրիշին Կիրակոսին՝ Արշամունյաց գավառը: Ահա այսպես ճշմարտության խոսքը քարոզելու ընդունակ բազմաթիվ մարդկանց եպիսկոպոս և քորեպիսկոպոս ձեռնադրելով ուղարկեց յանազան վայրեր և շրջաններ:

173. Իսկ սուրբը ինքը մշտական եպիսկոպոսարաններ կառուցեց Այրարատում՝ Վաղարշապատում, Արտաշատում և Դվինում և հիշյալ քաղաքները իր ժառանգի մեծ մասը հենց այդ քաղաքներում էր անցկացնում: Սուրբ Գրիգորը ամեն ինչ կատարելուց և բոլորին քրիստոնեական հավատքի մեջ ամրապնդելուց հետո, սրբազան Աղբիոսին թողեց իրեն պատկանող վայրում տեղապահելու, իսկ ինքը ամբողջ երկրով մեկ եպիսկոպոսներ էր հաստատում, շարունակ հսկում և ամրապնդում նրանց, որից հետո նա բնակվեց Դարանաղյաց գավառի Մանյա այրք կոչված քարայրում, իրեն նվիրելով աղոթքների, պաղատման և պասի:

174. Մեծ Հոռմում Կոստանդին կայսրը, լսելով Տրդատ թագավորի հետ կատարվածի, վկա Գրիգորի դրածած հրաշքների մասին, փութաց ղեկավարներ ուղարկել երկու բան ձեռք բերելու՝ նկատառումով, այն է՝ իր մոտ ընդունելու վկային և քահանայապետին. ապա նաև հայոց թագավորին դրդելու դաշինք կնքել և բարեկամություն հաստատել:

175. Նա դրեց հետևյալ նամակը. «Բարեկաշտ ինքնակալ կեսար Կոստանդին առ Տրդատ թագավոր Հայոց մեծաց՝ Ի Տեր խնդալ: Մեր սիրելիներին և եղբայրներին պատահած բարիքների առթիվ մենք զգացված ենք և շատ ուրախացած: Մենք լսել ենք թո մասին, ով աղնվազույնդ, որ դու, երբ ղեկ մուրումնյան մեջ էիր, սպանեցիր մեր Հոռմ բաղաքից, Գիուկիստիանոսի ձեռքից փախած կույսերին, որ ոմն սուրբ Գրիգորի շարժարեցի, որ կերպարանափոխվեցիր և այնուհետև պիղծ դավանանքից փրկվեցիր թո կողմից մահապատմի դատապարտվածի կողմից. որ բուժվելով նրա կողմից ճշմարիտ աստվածածանոթությունը սովորեցիր, իսկ նույն վկա Գրիգորին միանգամայն իրավացի Կեսարիա ուղարկեցիր՝ սրբազան Դևոնդիոսի մոտ քահանայություն պատիվն ստանալու համար, որի մասին վերջինս նամակով մեկ առ մեկ ձեռք հայտնեց:

176. «Անցյալում մենք էլ մուրումնալ էինք, մենք էլ հիվանդացանք ու երկյուղի մեջ ընկանք, ցանկացանք [փրկվել] և սուրբ ավագանի միջոցով արժանացանք բուժման: Մեզ վերածնության սուրբ ավագանն առաջնորդեց սրբազանդույն եպիսկոպոս Սիդեռատոսը: Պատվական խաչը դանելու համար մենք նրուսաղեմ սուրբ քաղաքն ուղարկեցինք մեր ամենաբարեկաշտ և քրիստոսասեր մորը:

177. «Մենք ուզում ենք ձեզ, ձեզ հետ միասին նաև սուրբ Գրիգորին տեսնել և ողջագործել: Թող նույն բանը ցանկանաս և դու՝ եղբայր իմ, որպեսզի մեր փափակե իրականանա: Քանի հաղար մեծամեծներով և իշխաններով, թիկնապահներով և թո բարությունն անհրաժեշտ սպասավորությամբ, որ ցանկանաս, շտապիր մեզ մոտ: Մենք մեր նահանգներն ուղարկեցինք ձեռք

²² Բնադրում շտապում էր, Լուս Գարիստի պետք է լինի շտապում ասպետի Documents՝ թ. 164, 227—228, 429):

ծախսերը հոգացողներին: Ո՛ղջ լնր, ամենասիրելի եղբայրս:

178. Այս կայսերական նամակն ստանալով և մեծ պատվով ու լիափութով ընդունելով ուղարկված ղեսպաններին, (Տրդատն) հրամայեց իր հետ Հոռոմ ղեսպողներին պատրաստվել: Հայոց երկրում թողնելով սպարապետին, Տրդատ թաղավորը ուրախությամբ և մեծ շանույթով շտապեց Դարանաղի, սուրբ Գրիգորի մոտ: Մտնելով քարայրը նա ցույց տվեց նրան ստացված նամակը: Նրան հրավիրում էին և՛ Հոռոմի ղեսպանները, և՛ Տրդատ թաղավորը (Գրիգորը) համոզվելով նրանց խոսքերին, թաղավորի հետ ճամփա ընկավ:

179. Նրանք պարզեցին թաղավորական դրոշակները ինչպես և (թաղավորին) հետևող կուսակալների և մեծամեծների (դրոշակները), հնչեցրին փողերը և դորաշարք կազմեցին՝ թաղավորի ճանապարհորդելու առթիվ: Գնացողների ընդհանուր թիվը շուրջ տասը հազար հողի էր: Նա չուկեց ավելի շատ մարդ իր հետ վերցնել, բանդի զնում էր մեծ կայսեր մոտ՝ նրա հրավերով, բայց ոչ էլ պակաս՝ իր թաղավոր լինելու հանգամանքի պատճառով:

180. Յուրաքանչյուր քաղաքում և գյուղում նրան դիմավորում և ուղեկցում էին: Նրանք շատ ուրախացան, երբ հասան կեսարիա քաղաքը, երկրպագեցին սուրբ Հայրապետ Ղևոնդիոսին, հայտնեցին իրենց ճանապարհորդության նպատակը: Նրանց երեք օր շթողեցին զնալ և երեք օր անց զուրս եկան, փութալով Հոռոմի կեսար Կոստանդինի մոտ:

181. Հասնելով Խտալիա, նրանց դիմավորեցին Հոռոմի պատրիկները և հյուպատոսները և քաղում սպասավորությամբ քաղաք մտցրին: Կոստանդին կայսրն էլ ընդունեց (պատվիրակությունը), ողջագուրեց սուրբ Գրիգորին և Տրդատ թաղավորին և երկուսին էլ հրավիրեց նստել կայսերական կառքի վրա:

182. Նրանք նախ և առաջ Հոռոմի պատրիարք Եվսեբիոսի պալատությունում ազդեցին Պետրոս առաքյալի սուրբ եկեղեցում, որից հետո զնացին արքունիք: Այդ օրը նրանք տոնախմբության մասնակցեցին, իսկ հաջորդ օրը Գրիգորն ու Տրդատը կեսարին նվերներ մատուցեցին, այն է՝ թաղավորական բաղամթիվ երիվարներ, մարգարիտներ, սպասներ, թանկագին քարեր, և մետաքսաթիվ բաղամթիվ հանդերձներ: Նրանք նվերներ մատուցեցին ոչ միայն կայսեր, այլև բոլոր պատրիկներին և մեծ իշխաններին, յուրաքանչյուրին պատվելով իրենց սեփական ամենաթանկագին (առարկաներով):

183. Կեսարը այնուհետև ցանկացավ իմանալ ղեսպերի մասին: Պատմում էր Տրդատ թաղավորը հոռոմեական և հունարեն լեզվով, սկիզբ առնելով նրանց զորավար լիկիանոսի մոտ իր ստացած կրթությունից, ապա թե ինչպես ժառանգելով հոր թաղավորությունը Հոռոմից եկավ հայրենիք, թե ինչպես դաշնակցելով հոռոմյանցիների հետ հալածական արևց պարսից արքային և տիրեց Մեծ Հայքին, ինչպես սին աստվածներին զոհ էր մատուցում, ինչպես Գրիգորը չէր ուզում հալորդակից լինել իրենց պիղծ դավանանքին, որ

քաղում պատիժներ կրելով, հաստատուն մնաց քրիստոնեական հավատքի մեջ, որ այդպիսով նա ստացավ ամենադաժան մահով՝ վիրապը նետվել: Որտեղ այլ շարագործներ նետվելով, վիրապում զոհվող լուսավոր օձերի սարսափից մի ժամ անգամ չապրեցին: «Սրան, որ դուք տեսնում եք, տասնհինգ տարի պահպանեց Քրիստոս, որպեսզի մենք փրկվենք:

184. «Այնուհետև Հոփսիման և Գայանեն ուրիշ կույսերի հետ փախան հայոց երկրի: Մենք այդ մասին չգիտեինք, այդ մեզ հայտնեց կեսար Դիոկլետիանոսը: Մենք նրանց ձերբակալեցինք, բայց որովհետև չենք թաղվեցին մեզ, սպանեցինք նրանց:

185. «Բայց այնուհետև մենք պատմեցինք ղեկերի ձեռքով. ես կորցրի իմ մարդկային կերպարանը և լայրի տեղերում ու եղեղնատներում էի բնակվում. փախչելով իմ թաղավորական ապարանքից, Ուրիշները պատառոտում էին իրենց հանդերձները և ատամներով իրենց մարմինն էին կծոտում:

186. «Բայց ճշմարիտ Աստվածը, որի մասին իմացանք, որ վերջ ի վերջո չի դալրանում, այլ ուզում է, որ իր ձեռքերի ստեղծագործությունը փրկվի, երևաց իմ հարազատ քոչս երազում լուսն հրեշտակի միջոցով և ասաց նրան, թե մինչև որ Գրիգորին վիրապից չհանեք և՛ թաղավորը, և՛ մյուսները չեն փրկվի: Բոլորն անհավանական դատան, որ (Գրիգորը) կարող է ղեկ ողջ լինել, դրա համար երկրորդ անգամ տեսիլք երևաց և մենք հավատացինք և նրան (վիրապից) հանելով, մեզ մոտ բերեցինք:

187. «Նա ազդեցիկ, պատու և (Աստծուն) պաշտուելով բուժեց մեզ հանուն սուրբ երրորդության և կուսպաշտության մոլորությունից մեզ ճշմարիտ ատույն: Ծածանոթության բերեց: Նա կործանեց մեր տահարները: Սուրբ քաղում հրաշքներ գործեց: Որք կործանվում էին կուռքերը, ղեկերը մարտի զուրս եկան, իսկ սուրբը խաչի նշանով պարտության էր մատնում նրանց թուլլ ուժը:

188. «Նա մեզ բոլորիս առաջնորդեց և մենք փափուղ ունեցանք, որ նա մեր հովիվը դառնա: Նա հրամարվեց, երբ ինձ անարժանիս երևաց հրեշտակի լուսո, ասելով ետ լվանցնել իմ մտադրությունից: Հրեշտակը նրան էլ երևաց և ասաց շմերժել մեր խնդրանքը: Ահա, արժանանալով այդ բանին ձեր հրամանի համաձայն մենք ժամանեցինք այստեղ: Մեծ կայսր Կոստանդինը լսելով այդ և շատ այլ բաներ ապշեց, ինչպես և մեծ Հոռոմի ամբողջ ձերակույտը:

189. Մեծ Կոստանդինը ես իր հերթին պատմեց իր նախկին վիճակի մասին, ապա տեսիլքի, պատվական խաչի հաղթանակի մասին և սիրալիր կերպով քաղում օրեր հյուրընկալեց սուրբ Գրիգորին և Մեծ Հայքի թաղավորին: Նա քաղում նվերներ տվեց նրանց, թաղավորին՝ ոսկե սպասներ, հանդերձներ, ոսկեթիվ կտորից պատրաստած թաղավորական պատմուճան, իսկ սուրբ Գրիգորին՝ եկեղեցիների և վկայարանների ոսկե և արծաթե սպասք, նմանապես և մեծամեծներին՝ արծաթե սպասներ և մետաքսե կերպասներ:

190. Նա առավել ես ամրապնդեց նախկինում կնքված պայմանագիրը և ճանապարհեց, շատ մեծ զովարու-

Քյամբ րաժանվելով Երկուսից, Ամեն ինչ կատարվեց այն կարգով ինչպես եղել էր զայտոյան մամանակ: Անցնելով մեծ ծովը նրանք պոնտանցվող Երկրի վրայով հասան Մեծ Հայք, Բուրբ Եկեղեցիներում տոնակատարություններ կատարվեցին և յուրաքանչյուր ղեկավարներ²³ մեջ տալիս էին մեծ կայսր Կոստանդինի, նրա քրիստոսասեր մոր Հեղինեի անունը, որպեսզի անարատ հաղորդություն սուրբ խորհրդում նրանց հիշատակը հավերժ լինի: Յուրաքանչյուր քաղաքում և գյուղում տոնակատարություններ կատարելուց հետո, նրանք Եկեղեցիներին րաժանեցին Հոռմից րեբած սպասքը:

191. Տրդատ թագավորը անընդձատ պարապում էր աստվածաշունչը գրքերով, աշակերտելով սուրբ Գրիգորին: Նա միշտ րարեպաշտ կյանք էր վարում: Յուրաքանչյուր մեծ գյուղում առանձնացնում էր հինգ այսպես կոչված հոգ Երդո²⁴, փոքր (գյուղերում) երեք, որպեսզի նշանակված քահանաները (միջոցներ) ունենան Եկեղեցիների վերականգնման և իրենց ապրուստի համար:

192. Մեծ Հայքի արքեպիսկոպոս սուրբ Գրիգորը տեսնելով, որ բոլորը համանուն դարձան՝ ամրապնդվելով քրիստոնյաների հավատքի մեջ, նորից հեռացավ Մանյա այրքը և շարունակեց ազոթել ու աղերսել:

193. Որոշ մամանակ թագավորը իր մոտ ունենալով սրբազան Աղբիոսին ոչ մի րանի չէր դիմում: Ապա նա նորից փնտրեց վկա և հայրապետ Գրիգորին, փափաղեց իմանալ և իմացավ նրա տեղը և հասնելով այնտեղ խնդրեց նրան իր հետ լինել: Նա մերժեց այդ, ասելով. «Ո՞վ թագավոր, երբ ևս ղեռ Երկուդի մեջ էի, թե հանկարծ դուք կհասանաք ձեզ ավանդված հավատքից, լավ է որ ևս ձեզ հետ էի, րայց այժմ շնորհիվ Քրիստոսի դուք կատարյալ քրիստոնյաներ եք, րարեպաշտ, սովորել եք քրիստոնյաների րարի ուսմունքը, դու էլ շատ առաքիների կյանք ևս վարում, դրա համար ճիշտն այն է, որ ևս այժմ ինձնով զրազվեմ, քանզի ձեր եմ հիվանդ»:

194. Թագավորը շատ աղաչեց, րայց երբ իրեն չհաջողվեց համոզել նրան, խնդրեց որ իր մոտ ղան նրա

որդիները՝ Արիստակեսն ու Վրթանեսը (Գրիգորը) թույլ տվեց այդ անել: Նա նամակ գրեց ու հրամայեց (որդիներին) գալ, որից հետո թողեց թագավորին ղեռն՝ րազմիցս ազոթելով նրա և ամբողջ ժողովրդի համար: 195. Թագավորը մեծ շտապողականությամբ իր մեծամեծներից երեք հոգու ուղարկեց Կեսարիա րազարը՝ սրբազաններ Արիստակեսի և Վրթանեսի հետևից, նամակ գրելով նաև կապաղովկացվող հայրապետ սուրբ Դևոնդիոսին:

196. Մեծամեծները, զայտվ Կեսարիա քաղաքը և ներկայացնելով թագավորի նամակը, իրենց հետ մի քանի մարդ վերցրին սրբազան այրերին փնտրելու համար: Նրանք դտան կրտսերին՝ Վրթանեսին և հարցրեցին Արիստակեսի մասին: Նա ասաց, որ անապատում ձգնում է: Նրանք հասան այդ վայրը, րայց (Արիստակեսը) չէր ուղում այնտեղից հեռանալ:

197. Կեսարիայի րազմաթիվ քաղաքացիք և հայրապետի կողմից ուղարկված մարդիկ խոհեմ խոսքերով համոզեցին և իրենց հետ վերցրին սրբազան Արիստակեսին: Վերցնելով (Դևոնդիոսի) պատասխան նամակը, մեծամեծները սրբազան այրեր Արիստակեսի և Վրթանեսի հետ ճամփա րեկան:

198. Նրանց Դարանադյոց ղավառը հասնելը թագավորն իմացավ և մեծ ուրախությամբ ընդունեց, նամանավանդ, երբ լսեց նրանց կենցաղավարության մասին, և փութաց ղեպի [Արիստակեսի և Վրթանեսի] սուրբ հայրը և իր ուսուցիչն ու հայրապետը (Թագավորը Գրիգորին) խնդրեց, որ Արիստակեսը ըստ մառանդության կարգի ղրավի իր տեղը առաքելական աթոռի վրա: Արիստակեսը իր առաքիներով համար և վարդապետությամբ ղերաղանցեց հորը: Նա անղաղար րարողում էր մողավորդին (...):

199. Իմ այս ամբողջ շարադրանքը ճշմարիտ է, րանդի ևս ղեկորերի մի մասի մասնակիցն եմ և ականատեսը²⁵, Մյուսների մասին լսել եմ վստահելի մարդկանցից (Շարաղբեցի), որպեսզի մեղանից հետո Եկողները տեղի ունեցած րարի և առաքիների ղործերով սովորեն րարեպաշտությունը, որպեսզի մենք կենդանի Աստծուն հաճելի լինենք: Քանզի նրան է փառքն ու իշխանություն՝ հավիտյանս հավիտենից. ամեն:

²³ Ինչպիսիք ճշգրտորեն հայկական պատարագում սարկավաղը հիշում է թագաւորաց հառատացեւոց սրբոց Արղարու Կոստանդինոսի Տրդատայ և Թեոդոսի և ամենայն սուրբ և րարեպաշտ թագաւորաց և աստուճածաւեր իշխանաց եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս աղաչեմք: Սա հայկական պատարագի «յիշատակաց»-ն է (Տես՝ Գաթրճեան, Սրբաղան պատարագամատոյցը Հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 102), որն արտասանվում էր որպես «Յիշատակք կենդանեաց և մեռելոց» Documents, p. 139):

²⁴ Ինչպիսիք ճշգրտորեն հայկական պատարագում սարկավաղը հիշում է թագաւորաց հառատացեւոց սրբոց Արղարու Կոստանդինոսի Տրդատայ և Թեոդոսի և ամենայն սուրբ և րարեպաշտ թագաւորաց և աստուճածաւեր իշխանաց եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս աղաչեմք: Սա հայկական պատարագի «յիշատակաց»-ն է (Տես՝ Գաթրճեան, Սրբաղան պատարագամատոյցը Հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 102), որն արտասանվում էր որպես «Յիշատակք կենդանեաց և մեռելոց» Documents, p. 139):

²⁵ Նման վերջարան ունի նաև հայկական Աղաթանգեղոսը, որի խմբագիրը իրեն համարում է բոլոր ղեպերի ակնատես: Եսլլ որոց մեղ են իսկ ակնատեսը Եղեալ...», այնինչ Վարքի խմբագիրը ինքն իրեն համարում է մի մասի մասնակից և ակնատես (Documents, p. 332): Նույնը կրկնում է նաև արարական Վարքը. «Գրեցի ևս ղայս ստուղիւ է ղի ևս ինքն վկայ և ակնատես Եղէ և է ղի լուայ ի հաւատարիմ արանց» (Մկրտումիւն, էջ 82):